

ԳԱԻԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (mihran.min@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Յետագայ էջերով կը ներկայացնենք հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցուցակներուն մէջ չիշատակուած հայերէն 35 նորայայտ թերթեր ու հանդէսներ, բոլորը՝ զաւառային հրատարակութիւններ, լոյս տեսած 1851-1922ի միջեւ, Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ բազմաթիւ ասաններու մէջ՝ Կարին, Վան, Տիարպեքիր, Մեզիրէ, Սեբաստիա, Շապին Գարահիսար, Կեսարիա, Թամզարա, Ֆենէսէ, Այնթապ, Ուրֆա, Ատաբազար, Պարտիզակ, եւն.:

Այս *Հանդէսի* Թ. հատորին մէջ (1981) լոյս տեսած յօդուածով մը տեղեկութիւններ տուած էինք հայ պարբերական մամուլի 33 նորայայտ անուններու մասին, որոնք մինչ այդ դուրս մնացած էին մատենագիտական ցուցակներէ: Անկէ երկու տասնամեակ ետք, նոյն *Հանդէսի* ԻԱ. (2001) հատորին մէջ, երկրորդ յօդուածով մը տուած էինք նորայայտ թերթերու երկրորդ ցուցակ մը, ուր ներկայացուած էին եւս 33 նոր անուններ: Եւ այսօր, մեր երկրորդ յօդուածէն կրկին երկու տասնամեակ անց, երրորդ յօդուածով մը կը ներկայացնենք ցարդ անծանօթ հայ մամուլի 35 նորայայտ անուններ եւս, այսպիսով անոնց թիւը բարձրացնելով 101ի:

Կը յուսանք որ կեանքը թոյլատու կ'ըլլայ ապագային նոյն ձեաշափով գէթ անգամ մը եւս հանդէս գալու եւ ներկայացնելու անծանօթ մնացած հայերէն այլ թերթեր ու հանդէսներ:

Աւարտին կ'ուզենք ընել ցաւալի հաստատում մը. որքան ալ զարմանալի, բայց փաստ է որ շատ անտարբեր գտնուած ենք մեր հոգեւոր արժէքները հաւաքելու, մէկտեղելու եւ զանոնք յաջորդ սերունդներուն փոխանցելու մեր աշխատանքին մէջ, եւ փաստ է որ այսօր երբեմն տարիներու կեանք ունեցած եւ հազարաւոր օրինակներով հրապարակուած բազում թերթերէ ու հանդէսներէ ոչ միայն գէթ օրինակ մը չէ հասած մեզի, այլ նոյնիսկ կ'անգիտանանք անոնցմէ շատերուն անունները կամ անոնց առնչուող բազում մանրամասնութիւններ ու մատենագիտական տուեալներ, ու անոնցմէ շատերուն մասին մեր տեղեկութիւնները կը մնան սահմանափակ ու չեն անցնիր կողմնակի աղբիւրի մը հաղորդած ժլատ փաստերն ու ակնարկները:

* * *

«ԱԶԱՏ ՍԷՐ»: Տիարպեքիր, խմորատիպ թերթ, լոյս տեսած է 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, տեղւոյն Դաշնակցական Երիտասարդական Կաճառին կողմէ: Ըստ այդ օրերուն Տիարպեքիր գտնուած հնչակեան գործիչ Սեդրակ Շահէնի, *Ազատ սէրը* լոյս տեսած է «խախտելով հայկական պոռնային սրբութիւնները, սէրը ցոփութեան հասցնելու իրողու-

թեամբ», այնքան որ անոր «բարոյական ատերմունքներէն ուժգնօրէն խռոված էր Տիգրանակերպի հայութիւնը»¹:

Այս թերթին հակազդելու համար է որ տեղւոյն հնչակեանները սկսած են լոյս ընծայել իրենց *Ասուպ* (1910) խմորատիպ թերթը²:

«ԱԼԻՍ»: Սեբաստիա, ձեռագիր երգիծաթերթ: Լոյս տեսած է հաւանաբար 1869ին կամ 1870ին, հազիւ քանի մը թիւ: Կենթադրուի որ շարունակութիւնն է տեղւոյն *Մամուլին ծագը* եւ *Մամուլին ծագը Սեբաստիոյ արծագանգը* զոյգ երգիծաթերթերուն³:

«ԱԼԻՍ»: Սեբաստիա, Արամեան Որբանոց: Ձեռագիր պարբերաթերթ: Հրատարակութեան նախաձեռնող եւ խմբագիր՝ Շահնազար Քէօթահեան-Օտապաշեան: Որբանոցը գործած է Զինադադարէն ետք եւ փակուած՝ 1922ին, այնպէս որ, *Ալիսն* ալ լոյս տեսած պիտի ըլլայ նոյն տարիներուն (1918-22): 12 մեծադիր երկսիւն էջ, տպաքանակ՝ վեց օրինակ: Կողքի գծագրութիւնն ու պատկերազարդումը կատարած է խմբագիրը: Հրատարակութեան քաջալերած է Մերկէր Ալեքսանեանը որ խոստացած է նաեւ աշխատակցիլ անոր:

Խմբագրականները նոյնպէս գրած է Քէօթահեան: Առաջին թիւի կողքի նկարը եղած է Արամեան Վարժարանի շէնքը, «գոր դիմացի ջաղացքէն նայելով գծած էի»: Թերթին աշխատակցած են, վերոնշեալ Ալեքսանեանէն զատ, որբանոցի բարձրագոյն դասարանի ուսանողները: Հոն տեղ գտած են լուրեր որբանոցէն, շարադրութիւններ, հանելուկներ, հարց-պատասխաններ, գիտական նիւթեր, խմբագրին բանաստեղծութիւնները, նաեւ թուրք բանաստեղծ Մեհմէտ Էմինի «Փարոսը» բանաստեղծութեան Քէօթահեանի թարգմանութիւնը⁴:

[«ԱՆԱՆՈՒՆ ԹԵՐԹ»]: Թամգարա, Ազգային Արամեան Վարժարան, խմորատիպ դպրոցական թերթ, լոյս տեսած օսմանեան սահմանադրութեան տարիներուն, առաջին աշխարհամարտէն առաջ: Խմբագիր հրատարակիչներ՝ Շահնազար Քէօթահեան-Օտապաշեան եւ Տիրան Գասպարեան (տեղւոյն Արամեան վարժարանի տնօրէն Գրիգոր Վահունիի

¹ Սեդրակ Շահէն, *Յուշեր եւ փուշեր կեանքի ճանապարհին. Խարբերդ, Արաբկիր, Մալաթիա, Քիրոսիսարան, Տիգրանակերպ, Տարօն, Սասուն, Բալու եւ Քղի, Ա. հտր.*, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա (տպուած Պէյրութ, տպարան Կ. Տօնիկեան), 1975, էջ 63:

² Սեդրակ Շահէն, էջ 63:

³ Երուանդ Փ. Վառեկեան, «Սեբաստիոյ Անցեալէն», *Ամանոր*, ձեռագիր թերթ, Սեբաստիա, Ա., թիւ 1, 1/13 Յունուար 1914, էջ 1-2:

⁴ Շահնազար Քէօթահեան, «*Յուշեր եւ նիշեր. անձեր ու անցքեր նախաեղեռնէն մինչեւ ներկայս*», Alco Printing Company, Լոս Անճելըս, 1990, էջ 126-131. նաեւ՝ *Ծննդավայրիցս դէպի Տէր Զօր. Քաջունի Ղարակէօզեանի յիշողութիւնները*, Ինգա Էդուարդի Աւագեան, Էլբորարօ, Կիւմրի, 2004, էջ 41:

[Գրիգոր Գասպարեան] փոքր զաւակը): Լոյս տեսած է ընդամենը քանի մը թիւ ու բաղկացած էր «փոքր էջերէ»: Խմորատիպի մեքենան ապահոված էր Տիրան Գասպարեան⁵:

«ԱՌԱՔԵԱԼ»: Կեսարիա, թերթ, խմբագիր՝ Հայկ Ղազարեան: 1910ին, երբ տպագրական մեքենայ մը բերուած է Կեսարիա, Հայկ Ղազարեան պաշտօնապէս դիմած է կառավարութեան եւ «Առաքեալ» անունով թերթի մը հրատարակութեան արտօնութիւնը ստացած է: Ան իր թերթով համարձակօրէն քննադատած է «աջ ու ձախ, սկսեալ օրուայ կառավարիչէն մինչեւ դատարանի փաստաբանը ու ազգային շրջանակի մէջ եւս առաջնորդէն մինչեւ վարժարանի տնօրէնը»: Ղազարեան, թերթին միջոցաւ միաժամանակ երիտասարդութեան մօտ վառ պահած է դպրոցին ու հայ եկեղեցիին հանդէպ սէրը⁶:

«ԱՍՈՒՊ»: Տիարպեքիր, խմորատիպ թերթ, խմբագիր՝ Յակոբ Ղազիկեան, հրատարակութիւն Հնչակեան Գրասիրաց Միութեան: Լոյս տեսած է օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, տեղւոյն դաշնակցականներու Ազադ սէր խմորատիպ թերթին հակազդելու համար: Ունեցած է «լուրջ» բովանդակութիւն ու ծաղկած է Ազադ սէր խմորատիպ հանդէսը, որուն փորձած «բարոյական աւերմունքներէն ուժգնօրէն խռոված էր Տիգրանակերտի հայութիւնը»⁷:

«ԱՐԱՔՍ»: Տիարպեքիր, Ազգային Ս. Կիրակոս բարձրագոյն նախակրթարան: Խմորատիպ ամսագիր, «Պատրաստուած» տեղւոյն Ազգային Ս. Կիրակոս բարձրագոյն նախակրթարանի 2. դասարանի ուսանողութեան կողմէ, 1910:

Արաքսը բնութագրուած է որպէս «կոկիկ» թերթ, եւ օրին զայն տեսնող մը հետեւեալ տողերը նուիրած է անոր. «Հաճոյքով կը դիպեմ որ ապագայ խոստացող ծարձակումներ չեն պակսիր հոն եւս, ինչպէս Գայիսոնի եւ Սասունիի ներդաշնակ ոտանաւորները. դիպելու եւ դատելու կշռաւոր զարգացում մըն ալ կը նշմարեմ զանազան հատուածներու մէջ, ինչ որ բարձրացումի ամէնէն կարեւոր գրասականն է ո՛ր եւ է ուսանողի եւ չափահասի համար ալ: Խիստ քիչ անգամ կը հանդիպիմ խակ դատումներու եւ «թելադրուած» շեղումներու, առաջինները՝ հասուննալու եւ վերջինները՝ կարգաւորելու կարօյ»⁸:

⁵ Քէթախեան, էջ 22-23:

⁶ Հայկ Ղազարեան, *Կեսարիոյ նախճիրները. էջեր օրագրէս*, թարգմանիչ՝ Անգելինա Գասպարեան, ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2014, էլլէն Բիւզանդի տուած հեղինակի «Կենսագրութիւն»էն, էջ 7:

⁷ Սեդրակ Շահէն, էջ 63:

⁸ Լեւոն Սրապեան, «Տիգրիսի ափերէն», *Արեւելք*, Կ. Պոլիս, 19 Մարտ/1 Ապրիլ 1910 էջ 2 եւ 22 Մայիս/4 Յունիս 1910, էջ 2:

«ԱՐԳԷՈՍ»: Ֆենեսէ, Ամերիկեան Մենոնայթներու որբանոց-վարժարան: Խմորատիպ ամսաթերթ: Հրատարակութիւն Ամերիկեան Մենոնայթներու որբանոց-վարժարանի արական բաժնին: Խմբագիր՝ որբանոցի ուսուցիչներէն Մարտիրոս Սարգիսեան: Անոր աշխատակցած են որբանոցին ուսուցիչներն ու աշակերտները:

Ֆենեսէի Ամերիկեան Մենոնայթներու որբանոցը հիմնուած է Սեպտեմբեր 1910ին եւ իոն գործած է մինչեւ 1914ի ամարտը, այնպէս որ, *Արգէոսն* ալ լոյս տեսած պիտի ըլլայ նոյն այդ տարիներուն⁹:

«ԱՐԵԱՆ ԳՈՒՍԱՆ»: Վան, թողուցիկ թերթ: Հրատարակութիւն Վանի Դաշնակցական տեղական մարմնին: Լոյս տեսած է մօտաւորապէս 1904ին եւ ունեցած է պատահական հրատարակութիւն¹⁰:

«ՔԱԳԱՌԻՉ»: Առինչ գիւղ, Մշոյ դաշտ, ձեռագիր, խմբագիր-հրատարակիչներ՝ Պօղոս Հաճիեան եւ Արմենակ Ալիսանեան, սկզբնաւորութեան թուականը ծանօթ չէ, բայց գիտենք որ դադրած էր 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն առաջ: Թերթը միտում ունեցած է *«Երկրասարդութիւնը արթնցնելու դէպի ազգն եւ անոր պաշտպանութիւնը»*, բայց «վատ անձինք» սկսած են տրտնջալ *«եւ կառավարութեան պիտի մատնէին եթէ յեղափոխութիւնը խիստ միջոցներ ձեռք չառնէր»*, եւ այդ վտանգէն զերծ մնալու համար, խմբագիրները որոշած են դադրեցնել զայն¹¹:

«ՔԱԴ»: Սեբաստիա, երգիծաթերթ, հաւանաբար խմորատիպ, 1869 կամ 1870: Յիշուած է որ Սիմոն Պարոնեան (Սիմպար), Վառէկ-Փիլոս (Փիլիպոս Եղիա Վառէկեան), Մկրտիչ Մեծօրոյքեան եւ Նազարէթ Իսթամպուլեան Սեբաստիոյ մէջ միասնաբար լոյս ընծայած են երեք թերթեր, որոնցմէ մէկն է *Քադը*¹²:

«ՔՈՂԲՈՋ»: Սեբաստիա, Ազգային որբանոց (որ տեղակայուած էր Սեբաստիոյ մօտակայ Ս. Նշան վանքին (Անապատին) մէջ): Աշակերտական

⁹ *Ալպոմ-յուշամարտեան Էներէկ-Ֆենեսէի*, պատրաստեց՝ Խորէն Յ. Գըլըճեան, հրատ. Էվէրէկ-Ֆենեսէի Մետրոպեան-Ռուփինեան հայրենակցական միութեան Լիբանանի մասնաճիւղի, տպարան Ալթափրես, Պէյրութ, 1984, էջ 32:

¹⁰ Հոր, «Տեղական մամուլը ազատութիւնից յետոյ», *Յորձանք* խմորատիպ կիսամսեայ հանդէս, Վան, Ա., թիւ 1, 1 Փետր. 1909, էջ 16:

¹¹ *Դպրոց-Դաստիարակ*, խմորատիպ թերթ, Նորշէն գիւղ, Ա. տարի, թիւ 1, 1 Դեկտ. 1909, էջ 2:

¹² Գումկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), «*Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ*, տպ. «Հայրենիք», Պոստոն, 1924, էջ 197. Նաեւ՝ Վառէկեան, էջ 2, ուր ըսուած է որ ան ձեռագիր թերթ է. նաեւ՝ Առաքել Ն. Պատրիկ (կազմող), *Պատմագիրք յուշամարտեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան*, Ա., հրատ. Համասեբաստահայ վերաշինաց միութեան-Նիւ Եորք, տպարան Մշակ, Պէյրութ, 1974, էջ 393:

ծեռագիր ամսաթերթ: Լոյս տեսած է տեղւոյն ազգային որբանոցի աշակերտներուն կողմէ, 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք¹³:

«ԳՐԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆ»: Տիարպեքիր, Ս. Կիրակոս վարժարան: Դպրոցական ամսաթերթ, հիմնադիր-խմբագիր՝ Լեւոն Սրապեան: Հրատարակուած է Ս. Կիրակոս վարժարանին մէջ՝ «մարգարանը դառնալով բարձրագոյն կարգերու ուսանողութեան» եւ անխափան շարունակուած է չորս տարի¹⁴: Դադրած էր արդէն 1910ին:

«ԴՊՐՈՑ»: Սեբաստիա, Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարան: Աշակերտական ծեռագիր շաբաթաթերթ: Լոյս տեսած է Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանի ուսանողներուն կողմէ, «1900ի ատենները»: Յունուար 1914ին դադրած էր արդէն¹⁵:

«ԶԱՐԹՕՆՔ»: Հաւանաբար Մուշ կամ Մշոյ դաշտի գիւղերէն մին լոյս տեսած, խմորատիպ թերթ, 1910: Մշոյ դաշտի Նորշէն գիւղի մխիթարեան հայրերու Թարգմանչաց վարժարանին կողմէ հրատարակուող *Դպրոց-Դաստիարակ* խմորատիպ շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած է յօդուած մը որ պատասխանն է *Զարթօնք* խմորատիպ թերթի մէկ յօդուածին, ուր խօսուած էր կրօնական պատճառներով հայ ժողովուրդը երեք մասի բաժնելու երեւոյթին մասին եւ խիստ ու հեզնական ձեւով պատասխանուած է *Զարթօնքին*՝ ելլելով կաթոլիկ եկեղեցւոյ իրաւունքները պաշտպանողի դիրքերէն: Յօդուածին մէջ ակնարկութիւն կայ նաեւ այն մասին որ յօդուածագիրը գաւառացի մըն է¹⁶:

Զենք կարծեր որ խօսքը նոյն օրերուն Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանին մէջ լոյս տեսնող *Զարթօնք* խմորատիպ թերթին մասին ըլլայ, որ հրատարակուած է 1908-9ին եւ հաւանական չէ որ հասած ըլլար Մշոյ դաշտ:

«ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՍԻՐՏ»: Կարին, ծեռագիր հանդէս ամսեայ, խմբագիր՝ Յովհաննէս Շաարշ, գործակցութեամբ Արշակի, Պ. Վարդի, Երուանդի, Արմենակի, Յարութիւն Ծերնիկեանի, Մ. Գաբլանեանի, Ա. Յովսէփեանի եւ Մ. Թիւթէկեանի: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1 Ապրիլ 1895ին, իսկ վերջինը, որ ճրդ թիւն է, Սեպտ. 1895ին: Եղած է 24 էջանի տետրակ մը միջակ մեծութեամբ ու հրապարակած է բանաստեղծական տողեր, նամակներ եւ կարգ մը օրագիրներ¹⁷:

¹³ Վառեկեան, էջ 2:

¹⁴ Լեւոն Սրապեան, «Կեանքը գաւառին մէջ. Տիգրիսի ափերէն», *Արեւելք*, Կ. Պոլիս, 3/16 Փետր. 1910, էջ 1:

¹⁵ Վառեկեան, էջ 2:

¹⁶ *Դպրոց-Դաստիարակ*, Ա. տարի, թիւ 15, 13 Մարտ 1910, էջ 2-3:

¹⁷ Յակոբ Ծ. Վ. Քօսեան, *Բարձր Հայք*, Ա. հրդ.՝ Կարին քաղաքը. *Վրդագրութիւն, պարմութիւն եւ սովորութիւններ*, տպարան Մխիթարեան, Վիեննա, 1925, էջ 254.

«ԹՈՒՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹԵՐ»: Կարին, թռուցիկ գաղտնի թերթ, 1896, հրատարակություն Հ. Յ. Դաշնակցության Կարնոյ կեդրոնական կոմիտեի: Բաժնուած է Կարնոյ եւ գիւղերու հայութեան ու անոնցմով բացատրուած է «տիրող հանգամանքներու իսկութիւնը եւ նշանակութիւնը» եւ յորդորուած է ժողովուրդը չվիատիլ «եւ հաստատ հաւատք ունենալ մեր դատի յաղթանակին» հանդէպ ու հրաւեր կարդացուած է ինքնապաշտպանութեան դիմած Արշաւան գիւղի երիտասարդութեան «դիմադրել մինչեւ վերջ»¹⁸:

«ԻՏԵԱԼ»: Շապին Գարահիսար, Ազգային Վարժարան: Խմորատիպ ամսաթերթ, հրատարակութիւն Ազգային Վարժարանի Ուսանողական միութեան: Թերթին աշխատակցած են վարժարանի բարձագոյն կարգերու ուսանողներն ու ուսուցիչները: Լոյս տեսած է հաւանաբար 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք¹⁹:

«ԼԱՊՏԵՐ»: Ատաբազար: Թռուցիկ թերթ, որուն 13 Օգոստոս 1909ի թիւին մէջ հրատարակուած «Տէյիւմէնի խնդիրը. հի՛ն ցաւ» խորագրով յօդուածը արտատպուած է Նիկոմիդիոյ *Բիթանիա* տասնօրեայ թերթին կողմէ, անոր համար որ «կրնայ տակաւին այժմէութիւն ունենալ»²⁰:

«ԼՈՅՍ»: Պարտիզակ, Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարան: Խմորատիպ թերթ, լոյս տեսած տեղոյն Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ, ուսանող Միքայէլ Մինասեանի խմբագրութեամբ:

Մինասեան վարժարանին աշակերտած է 1885-89ին, այնպէս որ, *Լոյսն* ալ տպուած պիտի ըլլայ նոյն տարիներուն:

Այս տեղեկութիւնները փոխանցող Տ. Ս. Մարտիկեան, որ նոյն վարժարանին մէջ եղած է Մինասեանի դասընկերը, վկայած է որ օր մը վարժարանին խմորատիպ երկու թերթերուն՝ *Շաքաթախօսի* (խմբագիր՝ Կարապետ Թապագեան) եւ *Լոյսի* խմբագրական մարմիններուն միջեւ տեղի ունեցած է «ճակատամարտ» մը, որ բարեբախտաբար աւարտած է խաղաղութեամբ, առանց «վէրք տալ ստանալ»ու²¹:

Նաեւ՝ Օննիկ Ճգնատրեան, «Բարձր Հայք», ձեռագիր աշխատութիւն, Ա., ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 16, գ. 9, թ. 125ա:

¹⁸ «Կոտորածներից յետոյ Արշաւան գիւղի կոիւր», *Դրօշակ*, Վիեննա, 1 Յունիս 1896, էջ 108-109. Նաեւ՝ Վարդիթեր Կոճոլոզեան-Յովհաննէսեան, *Ձիթող Դաշտի Կարնոյ*, տպարան Համազգային, Պէյրութ, 1972, էջ 141, 143:

¹⁹ Արամ Հայկազ, «Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը», տպարան Մշակ, Պէյրութ, 1957, էջ 319:

²⁰ *Բիթանիա* տասնօրեայ թերթ, Իզմիտ, Ա. տարի, թիւ 19, 1 Յուլիս 1910, էջ 224:

²¹ Տ. Ս. Մարտիկեան, «1889ի ընթացաւարտ կարգին քսանեւիինգամեայ յոբելեանը», *Պարտիզակ*, տպուած Կ. Պոլիս, Զ., թիւ 11, Հոկտ. 1914, էջ 32:

խմբագիրը աւելի ետք Միացեալ Նահանգներու (Քեմպրիճ եւ Պոսթոն, 1901-8) եւ Վանի մէջ (1913-14) խմբագրած է համանուն երկու այլ թերթեր եւս, եւ այս մէկը հաւանաբար «նախափորձ»ը եղած է այդ երկուքին²²:

«ԼՈՅՍ»: Ուրֆա, խմորատիպ ամսաթերթ, խմբագիր՝ Մոնոֆար Ս. Յակոբեան, լոյս տեսած 1890էն ետք²³:

«ԿՈՒՆ»: Պարտիզակ, Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարան, աշակերտական թերթ, հրատարակիչ՝ Սարգիս Սարունի (Տօնկլիկեան), երբ կ'աշակերտէր Պարտիզակի Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանին, 1910: Թերթը գրուած է «Չերագի ծայրայեղ աշխարհաբարոյ»²⁴:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»: Սեբաստիա, Ս. Նշան վանք, լրագիր, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Բարսեղ աւագ սարկաւագ Սեբաստացի (որ արեղայական ձեռնադրութենէն ետք վերանուանուած է Պետրոս արեղայ), 1851, «ի վախճան Մայիս ամսոյ»²⁵: Մեր օգտագործած փաստաթուղթին համաձայն, խմբագիրը բարեկարգած է յիշեալ վանքը, հիմնած է «ընկերութիւն ուսումնականութեան» մը ու վարժարան մը ապա նաեւ այս լրագիրը:

«ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՆՇՈՅԼՆԵՐ»: Այնթապ, խմորատիպ կամ տպագիր երգիծաթերթ: Թերթին պատասխանատուներէն մին եղած է Յարութիւն Հէնեան: Լոյս տեսած է 1909ին եւ ունեցած է կարճատեւ կեանք²⁶:

«ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՁԱԳԸ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ»: Սեբաստիա, «Երգիծալից յօդուածիկներ» հրատարակող ձեռագիր երգիծաթերթ, խմբագիր՝ Փիլիպոս Եղիա Վառեկեան: Լոյս տեսնել սկսած է հաւանաբար 1869ին կամ 1870ին, մօտ 20 թիւ: Նախ կոչուած է «Մամուլին Ձագը» եւ լոյս տեսած է Աւետիս Շահինեանի խմբագրութեամբ, ապա փոխանցուելով Փիլիպոս Եղիա Վառեկեանին, վերանուանուած է այս անունով: Կ'ենթադրուի որ ասոնց շարունակութիւնն է *Այիս* թերթը²⁷:

²² Պարտիզակ, Զ. տարի, Հոկտեմբեր 1914, թիւ 11, էջ 32:

²³ Արամ Սահակեան, (աշխատասիրեց), *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները*, հրատարակութիւն Ուրֆայի յուշապատումի յաճնախումբին, տպարան Ատլաս, Պէյրութ, 1955, էջ 309:

²⁴ Պարտիզակը խաբարովիկ. յաւելուածաբար՝ *Մանուշակ եւ իր հեքեաթները*, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, տպարան Տէր Յակոբեան, Փարիզ, 1960, էջ 119:

²⁵ Վարդան վրդ. Օձնեցիի 23 Յունիս 1851 թուակիր նամակը, Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքէն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին («Աստուածարեալ քահանայապետ հայր հասարակաց»)՝ ՀԱԱ, ֆ. 439, ց. 3, գ. 34, թ. 3:

²⁶ Գրիգոր Պողարեան, «Այնթապցիներու տուրքը տպագրութեան, հայ մամուլին, հայ գրականութեան եւ հայ մշակոյթին», *Այնթապականք, Ա. հոգր.*, տպարան Ատլաս, Պէյրութ, 1974, էջ 11 եւ 44:

²⁷ Վառեկեան, էջ 1-2:

«ՄԱՆՐ ԵՐԳԵՐ»: Կարին, կիսամսեայ ձեռագիր բանաստեղծական հանդես, խմբագիր-հրատարակիչներ՝ Քեչեան եւ Հէյրանեան: Առաջին թիւը լոյս տեսած է Մայիս 1895ին, որուն յաջորդած է երկրորդ թիւ մը միայն, տետրի ձեւով: Հրապարակած է միայն ոտանաւոր գրութիւններ ու երգեր եւ *«Անծանօթ պատճառներէ՝ անտարակոյս ժամանակին տիրած երկիւղէն ստիպեալ՝ կը դադրեցնեն եւ նաեւ կը պատռեն գրածնին»*²⁸:

«ՄԻ ՍԻՐՏ ԵՒ ՄԻ ՀՈԳԻ»: Կարին, ձեռագիր ամսաթերթ, հրատարակութիւն մօտ տասը երիտասարդներու, մօտաւորապէս՝ 1895ին: Ունեցած է կարճատեւ կեանք ու դադրած է քաղաքին մէջ տիրող վախի մթնոլորտին հետեանքով²⁹:

«ՇԱՐԱԹԱԽՕՍ»: Պարտիզակ, Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարան, խմորատիպ թերթ: Լոյս տեսած է տեղւոյն Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանին մէջ, ուսանող Կարապետ Թապագեանի խմբագրութեամբ, որ վարժարանին աշակերտած է 1885-89ին, այնպէս որ, թերթն ալ լոյս տեսած պիտի ըլլայ այդ տարիներուն:

Այս տեղեկութիւնները փոխանցող Տ. Ս. Մարտիկեան, որ նոյն վարժարանին մէջ եղած է Թապագեանի դասընկերը, վկայած է որ օր մը Վարժարանին խմորատիպ երկու թերթերուն՝ *Շարաթախօսի* եւ *Լոյսի* (խմբագիր՝ Միքայէլ Մինասեան) խմբագրական մարմիններուն միջեւ տեղի ունեցած է «ճակատամարտ» մը, որ բարեբախտաբար աւարտած է խաղաղութեամբ, առանց «վերջ տալ ստանալ»ու³⁰:

«ՈՒՐՖԱ»: Ուրֆա, խմորատիպ հանդես, հրատարակիչ՝ Ուրֆայի Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, 1919:

Նոյն միութիւնը միաժամանակ կարավարած է տեղւոյն լսարանը ու նպատակ ունեցած է հիմնելու ընթերցատուն մը³¹:

«ՊԱՏԱՆԻ»: Մեզիրէ, Ֆրանչիսկեան հայրերու ֆրանսական վարժարան, խմորատիպ թերթ, հրատարակուած Ֆրանչիսկեան հայրերու ֆրանսական վարժարանի աշակերտութեան կողմէ, որոնց «ղեկավար»ը եղած է Յարութիւն Ճապուրեան³², իսկ այլ տեղ յիշուած է որ թերթը հրատարա-

²⁸ Քօսեան, էջ 254. նաեւ՝ Ճգնաւորեան:

²⁹ Քօսեան, էջ 254-55. նաեւ՝ Ճգնաւորեան:

³⁰ Մարտիկեան, էջ 31-32:

³¹ ՀԲԸՄիութեան պատուիրակ Դաւիթ Աղամեանի 25 Նոյեմբեր 1919 թուակիր ձեռագիր տեղեկագիրը, յղուած Ուրֆայէն՝ ՀԲԸՄիութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովին, Գահիրէ, էջ VII:

³² Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան, *Օրեր որ պիտի չմոռցուին. յուշեր ազգային գործիչի մը կեանքէն*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1974, էջ 60:

կութիւնն է «Ֆրանսական Գոլէճի Հնչակեան Ուսանողական Միութեան»³³: Հրատարակութեան աշխատանքներուն մասնակցած է վարժարանի աշակերտներէն Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան, որ անոր 1912ի թիւերէն մէկուն մէջ լոյս ընծայած է իր առաջին բանաստեղծութիւնը³⁴:

Պատանիքի մէջ Մեգիրէի գերմանական գոլէճ-որբանոցի սաներէն Յովհաննէս Ժամկոչեան (եղբայրը՝ բանասէր-մանկավարժ Բենիամին Ժամկոչեանի) ունի ոտանատուր մը՝ «Ամու՛ր բռնէ ճշմարտութեան հաստատուն վէմը» խորագրով: Ժամկոչեան նկարած է նաեւ փոթորկոտ ծով մը եւ ընկղմելու մօտ նաւակ մը, որուն մէջէն պատանի մը երկարած է ձեռքը ցցուած ապառաժի մը: Նկարին տակ գրուած է «Ամու՛ր բռնէ ճշմարտութեան հաստատուն վէմը»³⁵:

«ՍՈՒՍԱԿ»: Մարգուան, Անաթոլիա Գոլէճ, աշակերտական խմորատիպ թերթ: Մեծանուն բանաստեղծ Միսաք Մեծարենց անոր մէջ հրատարակած է իր կարգ մը բանաստեղծական փորձերը, երբ կ'աշակերտէր նոյն Գոլէճին³⁶: Մեծարենց Գոլէճ յաճախած է 1899-1901ին:

«ՍՐԻՆԳ»: Սեբաստիա, Ս. Նշան վանքի Ազգային որբանոց (որ տեղակայուած էր Սեբաստիոյ մօտակայ Ս. Նշան վանքին (Անապատին) մէջ): Աշակերտական ձեռագիր ամսաթերթ: Լոյս տեսած է որբանոցի աշակերտներուն կողմէ, 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք³⁷:

«ՎՈՍՓՈՐ»: Կարին, քաղաքական, գրական եւ հանրային ձեռագիր ամսօրեայ հանդէս: Տէր եւ հրատարակիչ՝ Երուանդ Եազըճեան, գործակցութեամբ Ղ. Գրգոյեանի, Մելքոն Կիրճեանի, Լ. Գագիկի եւ Գ. Գոգլէսի: Բ. թիւէն ետք տէր եւ հրատարակիչ՝ Ղ. Գրգոյեան: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1 Յունուար 1896ին, վերջինը՝ 1 Ապրիլ 1896ին, ընդամենը 4 թիւ, միասնաբար 98 էջ, հետեւաբար իրաքանչիւր թիւ բաղկացած պիտի ըլլայ մօտ 24 էջերէ: Եղած է փոքր տետր մը որ իր երկրորդ թիւէն ետք հրապարակած է «Տեղական ոգոյն յարմար նիւթեր»: Առաջին թիւը ունեցած է հետեւեալ յօդուածները. «Թուրքերը եւ հայերը», թրգմ.՝ Եր. Եազըճեան: «Մեռեալ սիրուիին», թրգմ. Եր. Եազըճեան: «Դէմքդ եւ սիրտդ», Մ. Կիրճեան: «Ձմեռ գիշեր մը», Էպառա: «Ձուարճալիք», թրգմ. Եր. Եազըճեան: «Քաղա-

³³ *Յուշարձան ուսուցչապետ Բենիամին Ժամկոչեանի*, հրատ. Պէյրուֆի Սահակեան վարժարանի նախկին սաներու, Երեւան, Երեւան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2010, էջ 152:

³⁴ Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան, էջ 60:

³⁵ *Յուշարձան ուսուցչապետ*, էջ 152:

³⁶ «Միսաք Մեծարենց թուականներով եւ թիւերով», *Քագին*, Պէյրուֆ, Նոյ.-Դեկտ. 1986:11-12, էջ 6-7:

³⁷ Վառեկեան, էջ 2:

քական», «Ազդ խմբագրություն»: «Մեր մեռելները», թրգմ. Եր. Եազըճեան եւ «Զուարճալիք», Ղ. Գրգոյեան³⁸:

«ՏԻԳՐԻՍ»: Տիարպեքիր, խմորատիպ ամսագիր, լոյս տեսնել սկսած է 10 Ապրիլ 1910ին: Աւելի ետք միաձուլուած է տեղոյն *Յուլքեր* կիսամսեայ խմորատիպ թերթին հետ եւ նոր թերթը վերածուած է շաբաթաթերթի, «Տիգրիս» անունով³⁹, որ պաշտօնապէս արտօնուած է կառավարութենէն⁴⁰: Նոր *Տիգրիս* շաբաթաթերթէն մեր տեսած առաջին՝ Ա. տարուայ 5րդ թիւը կը կրէ 2 Օգոստոս 1910 թուականը, այնպէս որ պիտի ենթադրել որ այս *Տիգրիս*ին ու *Յուլքեր*ուն միաձուլումը տեղի ունեցած է 1910ի Յուլիսի վերջերուն:

Օրին Տիարպեքիրէն յղուած թղթակցութեան մը մէջ այս թերթին մասին ըսուած է հետեւեալը. «...Ո՛րքան իր անունով, նո՛յնքան իր բովանդակութեամբ կը սիրենք յուսալ թէ պիտի համապատասխանէ այս վերջինն ալ, միջավայրին բազմապիսի պէտքերուն»⁴¹:

«ՓԱՐՈՍ»: Կարին, շաբաթաթերթ, տպագրուած «բազմատիպ զանգուած»ով (Polycopie-խմորատիպ), հրատարակութիւն դաշնակցական խումբի պատկանող երիտասարդներու ու եղած է կուսակցական օրկան: Առաջին թիւը տպուած է 7 Մարտ 1909ին, երկրորդը՝ 14 Մարտ 1909ին, իրաքանչիւրը 6-8 թերթ (12-16 էջ), գինը՝ 1 դահեկան: Ունեցած է կարճատեւ կեանք, հրատարակուած է ընդամենը քանի մը թիւ: Թերթին նպատակը եղած է.

Ա. Տալ բուն ժողովուրդին ներկայ քաղաքական հարցերուն լուսաբանութիւն:

Բ. Թերթի միջոցաւ կռուիլ զանազան մոլութիւններու դէմ:

Գ. Երիտասարդութիւնը հրաւիրել ինքնաճանաչութեան եւ ինքնագործունէութեան:

Դ. Տեղ տալ զանազան հայագէտներու օգտակար գրութիւններու եւ զարգացուցիչ թարգմանութիւններու:

Ե. Պարզել ներկայիս գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններու սկզբունքները եւ այլն ընկերական եւ գրական յօդուածները:

*Փարոս*ի Բ. թիւը նոսրուած է Քրիստափոր Միքայէլեանի յիշատակին՝ կեանքին եւ յեղափոխական գործունէութեան, առաջին էջին ունենալով աւելորդ պատկերը:

³⁸ Քօսեան, էջ 254-55. նաեւ՝ Ճգնատրեան, թ. 125ա-բ:

³⁹ Մ. Ա. Բաբլոյեան, *Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահաւաք ցուցակ (1794-1980)*, ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 85, թիւ 626:

⁴⁰ Սրապեան, «Տիգրիսի Ափերէն», *Արեւելք*, 15/28 Յուլիս 1910, էջ 1 եւ 22 Մայիս/4 Յունիս 1910:

⁴¹ Սրապեան, «Տիգրիսի Ափերէն», *Արեւելք*, 22 Մայիս/4 Յունիս 1910, էջ 2:

Թերթին աշխատակիցները հանդես եկած են կեղծանուններով՝ Կայ-
ծակ, Հ. Փայլատակ, Յոդ, Խանդ-Ֆարհատ, Գիսակ են.⁴²:

NEWLY FOUND NAMES OF PROVINCIAL ARMENIAN PRESS PERIODICALS

(Summary)

MIHRAN MINASIAN (mihran.min@gmail.com)

The paper uncovers the names of and gives certain information about 35 new Armenian provincial periodicals published between 1851 and 1922 in the various towns of Western Armenia, Cilicia and Asia Minor, towns like Adapazar, Aintab, Bardizag, Cesarea, Diarbekir, Fenese, Garin, Mezire, Ourfa, Sepasdia, Shabin Karahisar, Tamzara, Van, etc.. These periodicals are not mentioned in Armenian bibliographical lists.

Adding these new-found names to the previous two articles on the same subject by the same author in the *Haigazian Armenological Review* Volume 9 (1981) and volume 21 (2001) brings the total number of periodicals uncovered by this author to 101. However, unlike in the first two articles the names mentioned in this paper are of provincial periodicals, which is further evidence of the budding cultural richness in Armenian provincial towns.

⁴² Քութան, էջ 256-57. նաեւ՝ Ճգնաւորեան, թ. 125բ-126ա:

